

Bu gün ölkəmizdə ayrı-ayrı dil səviyyələrinin və dialektoloji-coğrafi təsnifatın ümumi təsvürünü yaradan, linqvistik faktların açarı funksiyasını yerinə yetirən "Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası" bütöv bir region, yaxud bütün linqvistik fəaliyyət sahəsi üçün mükəmməl bir təqdimat hesab oluna bilər.

Məlumdur ki, dil faktları müəyyən zaman kəsiyində və müəyyən ərazidə yaşayan ayrı-ayrı insan qrupları ilə bilavasitə bağlıdır. Sosioliqkvistik sübüt edir ki, insan cəmiyyətləri homogen linqvistik davranışa malik olmamışdır. Əksinə, onların sosial çevikliklə müşayiət olunan qeyri-adi daxili spesifik xüsusiyyətləri vardır. Həm də ənənəvi dialektologiya üçün variasiya qatlarını öyrənmək asan iş deyildir. Daha çox heterogen dil cəmiyyətləri üzərində cəmlənən geolinqvistik təkamül yeni metodoloji yanaşmalar tələb edir. Son onilliklərdə Amerikada həyata keçirilən mühüm geolinqvistik layihələr sayəsində maraqlı dil faktları əldə edilmişdir.

Tədqiqatçılar dialektlərin öyrənilməsinə şəxsiyyətin və milli kimliyin müəyyən edilməsində mühüm məqam sayırlar. Dil insanları ayırır, dənizənin hansı cəmiyyətə mənsub olduğunu aydınlaşdırır və bununla da onun sosial statusunu təyin edir. Bu mənada dil milli kimlik komponentinin açarı rolunda çıxış edir.

Dialektlər konkret dillərin yarımqrupları kimi nəzərdən keçirilir. Məsələn, fransız dilinin Paris dialekti, ingilis dilinin Lankaşar dialekti, Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekti, Şəki dialekti, Qarabağ dialekti və s.

Ümumiyyətlə, dialektoloji tədqiqatların tarixini araşdırdıqda öyrənirik ki, Fransanın şimalı və cənubu arasındakı dialekt fərqlərini ilk dəfə olaraq 1284-cü ildə fransız şairi Bernat Doryak xarakterizə edib. Bundan təqribən bir əsr sonra 1387-ci ildə İngiltərədə kornuel (cornish) əsilli yazıçı və tərcüməçi Con Trevisa Britaniyanın şimalından cənubuna dialektoloji bir bütövlüyü təsvir edib və bu hadisədən beş əsr sonra onun ideyaları sistemli tədqiqatlar da aparıcı rol oynayıb.

Dialektlərin fərqləndirilməsi qədim tarixə malik olsa da, bu istiqamətdə fundamental tədqiqatların aparılması, əsasən, XIX əsrin birinci yarısına təsadüf edir. Belə ki, dialektoloji faktları

sistemləşdirmək istiqamətində XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində linqvistik və filoloji tədqiqatlarda parlaq nailiyyətlər əldə edilib. Ləhcə coğrafiyası yaratmaq haqqında ilk çalışmalar 1876-cı ildə Corc Venker tərəfindən Almaniya gerçəkləşdirilib. Venker on il ərzində apardığı araşdırmaya ölkənin müxtəlif yerlərindən 50 mindən artıq məktəb direktorunu və müəllimi cəlb edərək ədəbi dildə olan sözlərin yerli ləhcələrdə ekvivalentini tapmaq işini onlara həvalə edib. O, 1881-ci ildə Almaniyanın şimalını

etnogenetik təkamülünün araşdırılması xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Akademik T.Hacıyev qeyd edir ki, ərazidə oğuz-qıpçaq qaynağı-qarışması minillər gedən proses olub: "Əlamətlər bir nəsilə müstəqilləşə bilər, yeni növbəti nəsilə yenidən üzə çıxar. Oğuz oğlu ilə oğuz qızının nikahları, qıpçaq oğlu ilə qıpçaq qızının izdivacı fərqli fiziobioloji görünüşlər yaradır. Sonra yenə yüzillərin qaynağı-qarışması yeni çeşid meydana qoyur. Həmin etnik və fiziobioloji ünsiyyət prosesləri təkrarlan-

baycan türkcəsinin tarixi fonetikasında müşahidə olunmayıb. Eyni zamanda bu səslər türk dillərinin qədim yazılı abidələrində rast gəlinməyib. Bizim fikrimizcə, bu səslər türkcələrə monqol dilinin təsiri ilə gəlmişdir. Bu səslər monqol dilində ədəbi dil faktıdır. Ancaq müşahidə olunan bütün türkcələrdə dialekt faktı kimi müşahidə olunur. Tədqiqatçılar bu səsi tatar və qaraçay-balqar dialektində görmüşlər. Azərbaycan türkcəsində də ancaq şivə hadisəsi kimi mövcuddur. Deməli, bu hadisə monqol işğalından sonra baş

faktları bir daha sübut edir. Azərbaycanın qədim tarixi ərazilərində mövcud olmuş Maktanın (Midiyanın) da adı Naxçıvanın **Maxta** kəndinin adında qorunub saxlanmışdır. Makta makların (**mak** bir etnosun adı) yaşadığı ölkə deməkdir. Maklar ölkənin (Midiyanın) əsas kütləsi olduğuna görə, ölkə onların adı ilə tanınmışdır. Mak isə qədim türk dilində ilan deməkdir. Qədim ölü dillər üzrə nəhəng mütəxəssis Nikolay Marrın yazdığına görə midiyalıların totemi ilan olmuşdur. Və həmin sözü öz dilləri-

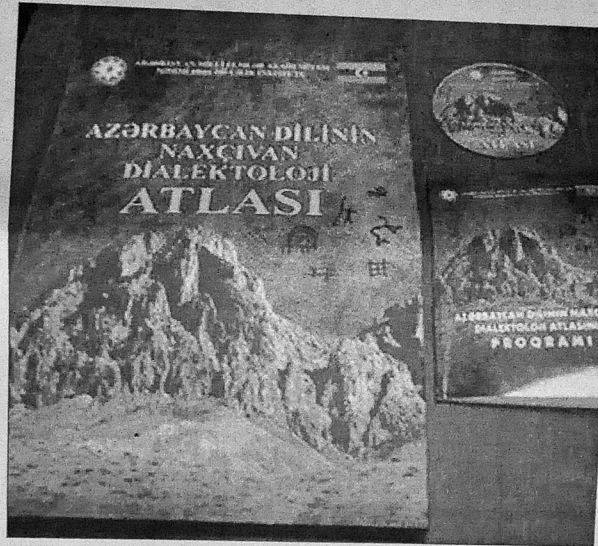
Dialektoloji atlas milli kimlik komponentinin açarı rolunda Akademik Tofiq Hacıyev: "Bugünkü leksik dialektizmlərdə Naxçıvan cəmiyyətinin tarixi yaşayır"

və mərkəzini əhatə edən bu araşdırmanın nəticələrini "Almaniya Dövlətinin linqvistik atlası" adı altında çap etdirilməyə müvəffəq olub.

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar ölkəmizdə də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. **Azərbaycanda 4 dildə** (Azərbaycan, ingilis, rus və türk dillərində) nəşr olunan "Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası" son bir il ərzində AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əldə etdiyi ciddi nailiyyətlərdən biridir. Zəngin məzmunu, elmi-filoloji mahiyyəti, etnolinqvistik xüsusiyyətləri ilə seçiyənən bu Atlas milli kimliyin atributu kimi qiymətləndirilə bilər. Bu diqqətəlayiq və məsuliyyətli işin təşəbbüsçüsü, nəşrin məsul redaktoru və ön sözün müəllifi Dilçilik İnstitutunun direktoru akademik Tofiq Hacıyevdir.

308 səhifəlik atlasda Naxçıvan Muxtar Respublikasının 151 yaşayış məntəqəsini əhatə edən 250 xəritə, hər xəritə üçün yazılmış xüsusi şərh, ekspedisiya müddətində informatorlarla söhbət zamanı çəkilmiş, həmçinin müasir Naxçıvanı, onun mənzərələrini, tarixini, etnoqrafiyasını, kulinariyasını əks etdirən şəkillər, atlasın tərtibində istifadə edilən proqram, tədqiq olunmuş yaşayış məntəqələrinin və müasir sahibəyə cəlb edilən informatorların siyahısı, içərisində informatorların səsi və səsli elektron kitab yerləşdirilən kompakt disk əksini tapıb.

Naxçıvanın dialektoloji atlasında oğuz-qıpçaq etnosunun fizioloji, antropoloji və

dıqca oxşarlıq və fərqlənmə əlamətləri də yeni boyalarla üzə çıxır".

Naxçıvan dialekt-şivələrini gənc qrammatiklərin dalğa nəzəriyyəsi müstəvisində nəzərdən keçirən akad. T.Hacıyev dialektoloji ədəbiyyatda keçid şivələri məfhumunun yarandığını qeyd edir.

Bir səsin tələffüzündəki fonetik dəyişmələrin keçdiyi yolu izləmək üçün tarix, etnoqrafiya və s. kimi elmlərə müraciət etməli olursan və milli kimliyi aşkar edən bu səslər variasiyalarının nə qədər doğma olduğu ortaya çıxır. Naxçıvan dialekt və şivələrini oğuz və qıpçaq dil məxrəcində görən akad. T.Hacıyev Naxçıvan şivə fonetikasında maraqlı bir istisna təşkil edən və Azərbaycan dilinin dialekt sistemi üçün nadir sayılan ts (ruscadakı ц-ya bənzəyir) səsinə bəhs edərək yazır: "Bu səslər Azər-

vermiş və ədəbiyyata daxil olmadığı üçün ədəbi dil səviyyəsinə qalxmamışdır...

Monqol işğalının bütöv Azərbaycanı əhatə etməsi məlum tarixi gerçəklikdir. Ancaq bu üz-üzə tələffüz, deyib-əşitmə monqol ordusu ilə azərbaycanlı kütə, monqol məmurları ilə azərbaycanlı kütə arasında ola bilməzdi. Çünki bu münasibətlər rəsmi səviyyədə, yuxarı qatda baş verib, ordu və məmur qatı Azərbaycanın elitəsi, bəyi, xanı, məmuru ilə ünsiyyətdə olub. Fonetikanın, danışığın dialektə keçməsi üçün azərbaycanlı kütəsi ilə monqol kütəsi (bu halda monqol əsgərləri) arasında ünsiyyət qurulmuşdur. Həm də bu ünsiyyət o qədər davam etməlidir ki, monqol fonetikasını (danışığını) dialekt əlamətinə çevrilə bilsin".

Naxçıvan tarixinin Şumerlərdən də qədim gedib çıxdığını "müdrük yaşlı abidələr" və hər şeydən əvvəl dil

nə tərcümə edən farslar midiyalıları **marlar** deyiblər (**mar** - farsca ilan). Bulqar-tatar qəhrəmanlıq dastanı əsasında IX əsrdə Mikayıllı Baştunun yazdığı "Şah qızı dastanı"nda qadın obrazlarından İran şahının qızının adı **Marbidir**. **Marbi** adında **mar** - "ilan", **bi** - "xanım" (və "bəy") mənalarını bildirir. Deməli, bu xanım **Midiya** hökmdarının qızıdır və yüksəklik, alilik əlaməti kimi totemin adı verilmişdir...

Akademik Tofiq Hacıyevin dialektoloji atlası yazdığı ön sözdə tarixi, etnoqrafik və filoloji-linqvistik mənbələrə söykənən əsaslı faktlar toplanmışdır. Faktların ortaya qoyulmasında yerli araşdırmaçılarla yanaşı dünya alimlərinin, o cümlədən fransız dilçisi C.Vandries, görkəmli rus-sovet şərqşünası, etnoqraf, qafqazşünas, filoloq və arxeoloq N.Marr, məşhur tarixçi alim Z.İ.Yampolski və digərlərinin gəldikləri qənaətlər ümumiləşdirilmiş və yığcam etimoloji məlumatda Naxçıvanın ən azı Manna dövründən türk-Azərbaycan dövlətinin tərkib hissəsi olduğu təsbit edilmişdir.

İstər fonetik, morfoloji, sintaktik və leksik, istərsə də tarixi, coğrafi və etimoloji müstəvilərdə Naxçıvanın dialektoloji atlasının öyrənilməsinin və tarixin bu keşməkeşli mərhələsində, Azərbaycan qarşı haqsız ərazi iddialarının edildiyi bir zamanda ərsəyə gətirilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir.

İdris Abbasov
Filologiya üzrə
elmlər doktoru